

ИЗУЧАВАНЕ НА НАЦИОНАЛНИЯ МАНТАЛИТЕТ ВЪРХУ ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ (опит за разширяване на предмета на съпоставителното езикознание)

Палмира Легурска

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты национального менталитета русских и болгар на языковом материале. Анализ образных метафор, выраженных названиями животных и артефактов в русском и болгарском языках, выдвигают тезис о том, что стереотипы полов в обеих культурах отличаются между собой: в русской культуре отмечаются факты, отвергающие бесспорные преимущества мужского авторитета над женским; болгарская культура присоединяется к общеевропейской модели когнитивных образов мужчин как универсально положительных и ценных и женщин как универсально отрицательных и малоценных.

Анализ некоторых безличных конструкций в русском языке и их соответствия в болгарском позволяют выдвинуть тезис о “духе” грамматики обоих языков: болгарский язык характеризуется активностью, русский язык - бессубъектностью и неагентивностью.

Наконец, различное функционирование диминутивов в обоих языках становится свидетельством того, что в русском языке слова такого рода являются выражением солидарности между общающимися, в болгарском их употребление связано с коммуникативной стратегией приуменьшения значимости предмета речи.

Краят на ХХ век бележи обрат в науката за езика, който се характеризира с връщане към идеите на В. фон Хумболд за същността на езика като съставляща на културата. “Езикът с всички свои корени и най-тънки фибри е сплетен с националния дух” и “навлиза дълбоко в умственото развитие на човечеството”, “в езика може да се намери всяко състояние на умственото развитие на даден народ” (Хумболд 1859, с. 40). В този смисъл езикът се разглежда в пресечната точка на другите науки за човека, като история, литература, етнография, изкуствознание, етика, социология, психология, биология, демография. Подобна гледна точка води до промяна в предмета на изследване в лингвистиката и в методите за научен анализ, включително и на съпоставителното езикознание.

Като нов предмет в науката за езика можем да отбележим отделянето на пространството “национален менталитет” и неговото отражение в езика. Националният менталитет се изучава също и от други науки като социология, национална психология, етнопсихология и теория на комуникациите. Понятието “строгост” на изследването в езикознанието, изключително популярно през 50 г. за структурализма, губи своята привлекателност и се измества от различни по дълбочина интерпретации, които обаче са обединени от един общ критерий за научност, по думите на Р.М.Фрумкина (Фрумкина 1999, с. 9), а именно че резултатите от всяка интерпретация е необходимо да бъдат възпроизводими, ако се използват едни и същи методи за анализ.

Така възникват изследвания за особеностите на националния менталитет на носителите на даден език, които се основават на съпоставителното изучаване на езикови факти от различни равнища.

За първи път подобен анализ се прави от А.Вежбицка (Вежбицка 1992) за руските думи душа и съдба - специфични за руското езиково съзнание, като особеностите на руския национален характер или манталитет авторката извлича от национално специфичното в езиковите средства и противопоставя на англосаксонските представи за душа и съдба.

Подобно изследване за френския манталитет от гледна точка на носителя на руския език е направено от М.К.Голованивска (Голованивска, 1997), съждения за руския манталитет чрез данни от руския език се прави от З.Д.Трьостерова (Трьостерова 1999). Изследванията от такъв ъгъл се основават на анализ на групи езикови факти от два езика през призмата на антиномии от различен род, например, такива, които се оценяват през двойки семантични опозиции като “активност - пасивност”, “отговорност - безотговорност”, “користност - безкористност”, “социализираност - стихийност” (Голованивска 1997).

Подходящ материал за съждения, свързани с националния манталитет на руснака от гледна точка на българина, могат да бъдат областта на образните метафори, изразени с имена, а също така и на някои семантични константи, като одушевеността, разглеждана в аспекта на агентивността.

Съпоставителните изследвания на авторката на този доклад в посочените области върху материал от руски и български език, позволяват направените изводи в тях да бъдат интерпретирани по-широко и да бъдат формулирани някои особености на руския и българския национален манталитет в съпоставка.

Чрез съпоставката на общоезикови метафори, съществуващи и възпроизводими независимо от волята на говорещия, могат да се направят допускания за националния манталитет на говорещите съответния език. Метафорите се основават на вещни конотации, които са национално специфични и чрез тях изследователят може да проникне в езиковото съзнание на носителите на конкретния език (подобна идея изказва В.А.Успенски 1979).

Редица автори напоследък, определящи се като когнитивисти от школата на Лейкъф (в духа на изследванията му от 80-те г.), формулират идеализирани когнитивни схеми за личностни качества - психологически характеристики на мъжа и жената, които се репрезентират от езикови факти и особено от зооморфни метафорични характеристики. Така, например, М.Пенчева (Пенчева 1997, с. 245) посочва следните представи, свързани с названията за животни и формиращи оценъчния спектър за жената в английския и българския език:

1. ‘глупава, лековата’ - патка, пуйка, кокошка (б.); hen, bird (а.)
2. ‘бъбрива, досадна’ - кокошка (б.), hen (а.)
3. ‘тъпа, глупава’ - патка, пуйка, гъска (б.); cow (а.)

Наблюденията се потвърждават и от друга авторка Р. Ишпекова (Ишпекова 1995, 98-99), като последната формулира черти на мъжкия и женския психологически стереотип, намерили езиков израз в същите зооморфни характеристики и материализиращи се в следните вериги от качества: за мъжа - сила, смелост, борбеност, неподчинение, реализъм, разум (метафори - вълк, лъв, бик, куче, кон) и за жената -

емоционалност, субективност, слабост, плахост, ограниченост (метафори - пиле, патка, гъска, мишка, пеперуда, сърна, коза). Или с други думи в духа на казаното от М.Пенчева (Пенчева 1997, 246) жената се асоциира с домашното пространство и с домашните животни, които безспорно са полезни, но глупави, докато мъжкият образ се изгражда от асоциации извън домашната сфера и предимно неодомащени диви животни, символизиращи власт и сила. Тези стереотипи моделират когнитивните очаквания на говорещия даден език и те стават норма за нормално социално и в това число и езиково поведение. Авторките очертават двата когнитивни образа на мъжа и на жената, които характеризират като общоевропейски: мъжът - универсално положителен и ценен, жената - универсално отрицателна и малоценна. Тази семантична опозиция се посочва като универсална и независеща от когнитивното развитие и културната специфика на дадения етнос. Изследванията на други автори обаче, направени за езиковата метафора в руския език от Скъляревска (Скъляревска 1993), подкрепени от нашите съпоставителни изследвания за зооморфните характеристики в руския и българския език в съпоставка (Легурска 1993), позволяват да се изведе твърдението от неговата крайност. Така например, в руския език значението 'глупав, умствено ограничен човек' се изразява от образните метафори баран, дуб, дубина, индюк, ишак, осел, пень, пробка, столб, тетерев, чурбан, 'несъобразителен човек' колпак, лопух, сапог, тулуп (Скъляревска 1993, 105), без специален акцент върху женските животни като носители на тези негативни качества от антропологична гледна точка. Сравни също синонимните вериги от метафори: за руския - балда, болван, бревно, баран, дуб, дубина, колода, колпак, лопух, мул, столб, теленок, тетеря, чурбан и за българския - гъсок, гъска, дръвник, дърво, кокошка, муле, овен, овца, патка, пуйка, пън, тиквеник, шаран (Легурска 1993, чрез които значението 'глупав човек' се представя ономазиологично чрез названия на животни и артефакти). Тези данни дават възможност да се твърди, че вероятно в руската култура стереотипът за глупост не се свързва само с женски домашни животни (като пуйка, патка, гъска, кокошка) и те не участват в характерните за английския и българския език метафорични схеми. По тази логика онова, което е нормално като очакване за жената в тези култури - да бъде оценявана отрицателно и смятана за социално непълноценна (намерило материален израз в посочените езикови факти) - не е характерно в същата степен за руския език и стереотипите за половете в руската култура са различни. Израз на този дух на културата е и фолклорният персонаж *Василиса прекрасна*, която винаги помага в беда на *Иванушка дурачок*. Подобно допускане, разбира се, се нуждае от допълнителни изследвания и уточнения, но самата възможност за атакуване на представата за изключителността на мъжкия авторитет и възможността за интерпретация на културния модел в полза на матриархалния в руската култура може да се смята за заслужаващ внимание. Може би тук могат да се търсят кълновете на обновяващият се европейски културен модел, в който средствата за самоутвърждаване на мъжа ще се различават от смятаните засега за традиционни

инвективи, свързани предимно с принижаването на жената чрез споменатите тук названия за животни.

За белег за национален манталитет може послужи степента на разработеност на отделни семантични полета като агентивност, каузация и др. като средства за концептуализация на външния за човека свят.

Така например, конструкции в руския език от типа *Его ранило пулей; солдата убило миной; лодку унесло течением* Зд. Трьостерова свързва със специфичното отношение към съдбата на руснаците, т.н. руски фатализъм, който намира своята върхова експликация в конструкцията *Девушка встретилась Павлу на аэродроме*. Лингвистите се затрудняват да определят кой от номиналните компоненти в изречението е каузатор на срещата, но за да прибегне до такава конструкция говорещият очевидно смята, че каузатор на срещата не е бил нито Павел, нито девойката, а самата *съдба*. Руският фатализъм дори се персонифицира във фолклорен персонаж - *Горезлосчастье*. А. Вежбицка (Вежбицка 1992) смята, че едно от качествата, формиращи семантичния универсум на руския език е неагентивността. Н.Д.Арутюнова (Арутюнова 1999) също изразява мнението, че безличността, разбираана като безсубектност и неагентивност, могат да се смятат за индивидуални свойства на руския език.

Името в творителен падеж в посочените по-горе конструкции е близко по значение на агентивното допълнение в пасивните конструкции от типа *Дорогу залило водой - Дорога залита водой*. Обаче кръгът на думи в руския език, способни да изпълняват ролята на агентивно допълнение е ограничен и се свежда само до неодушевени имена, обозначаващи стихийни, неуправляеми от човека природни явления. Невъзможно е да се каже **Преступником замело следы*, но е възможно *Вьюгой замело следы*.

В български език безлични изречения от подобен вид отсъстват. На съответните руски изречения в български език съответстват двусъставни изречения, в които на руското агентивно допълнение съответства български подлог, например: *Фъртуната заличи следите, Течението отнесе лодката, Вятърът обрули ябълките*. По такъв начин неодушевените съществителни имена в българския език, които попадат в позицията на подлог, "изравняват правата си" с одушевените, т.е. получават семантичния компонент 'активност' и в известен смисъл се персонифицират. Явлението в български език придобива такъв размах, че нормални за речевата практика стават изразите *Пердетата плачат за пране, супата иска сол* т.е. нормално започват да се съчетават глаголи, обозначаващи действия и състояния на човека с имена за неодушевени предмети. Така ако за руското езиково съзнание противопоставянето между лица (в това число и животни) и предмети се изразява с конструкциите *Кто-то что-то делает, но С чем-то что-то делают, что-то происходит*, за българското езиково съзнание противопоставянето се стопява и формално то се изразява в загубата на морфологичното изразяване на категорията *одушевеност/неодушевеност* (за разлика от руски). Като следствие от това двата езика - руският и българският - започват да се различават по "духа" на граматиката си: текстовете на български език звучат метафорично от гледна точка на носителя на руския език,

което става особено явно при превод от български на руски език, когато тази метафоричност се пренася в руския текст и се появяват конструкции, които семантичната теория задължително определя като неправилни. Например:

Тази статия разглежда въпросът за... - Эта статья рассматривает вопрос о... в. В этой статье рассматривается вопрос о...

Ако използваме антиномията 'активност - пасивност' за оценка на този аспект от граматиката на двата езика, бихме могли да кажем, че българският език се отнася към групата на езиците, носещи компонента 'активност', за разлика от руския, чийто дух е отбелязан от компонента 'пасивност' и в този смисъл още веднъж потвърждаваме казаното от А.Вежбицка.

Руският език се характеризира с изключителна употреба на умалителни думи, особено съществителни в различни функции - просто умалителна, емоционалнооценъчна, експресивностилистична - особено за създаване на фамилиарност и непосредственост, които според наблюденията на И.Васева (Васева 1975, 281) въру езика на преводи от руски на български език се употребяват два пъти по-често в руския език в сравнение с българския.

Зд. Тръостерова предлага социолингвистична трактовка за изключителната употреба на умалителни в руския език. Тя твърди, че това е следствие на слабо развития среден стил в руския език като следствие на слабо развитото средно съсловие още от времето на М.В.Ломоносов, с характерното разделяне на езиковата практика на два определени стила на изразяване - "висок" (за прекрасното) и "нисък" (за грубото). Авторката смята, че подчертаната умалителност в руския език, водеща до прекомерното функциониране на умалителни имена, се дължи на изключителния стремеж към прекрасното в духовен смисъл от страна на интелигенцията на фона на подчертаната грубост на живота и уравновесява свързания с нея богат запас от инвективи и да добавим, че големите социални контрасти създават необходимост от дружеско скъсяване на дистанцията, любезност и непосредственост. Така се четат не просто книги, а книжечки, ядат се огурчички, помидорчички, капусточка, бутербродички с колбаской и маслицем. Стига се до следния израз, който от гледна точка на носителя на български език звучи абсурдно: Я возьму свеколки, капустки, морковочки, все нарежу мелко и варю на маленьком огоньке, добавлю лучка, петрушечки, укропчика (Л. Найдич. След на песке. Спб., 1995; цит. по Трестерова, 1999, 88).

Липсата на умалителност в българския език би могла да намери обяснение в същия социолингвистичен ключ. Ако се обърнем към "Бит и душевност на българина" на Ив.Хаджийски, където се описва душевността на дребния собственик преди Освобождението 1878 г. от турците, ще забележим, че личният и общественият живот се е характеризирал повече с единение, отколкото с противоречиви интереси. В този смисъл еднаквостта на общественото положение, осигуряваща морално равенство между хората е подхранвала сравнително демократичния дух на българина (Хаджийски 1995, 350), намерил, вероятно, отражение и в езика, на който големите контрасти са били чужди: както е липсвал богат аксесоар от грубости и ругатни, така и уравновесяващите ги изрази за любезност чрез умалителност. Дори по мнението

на друг български философ (Сотиров 1981), българинът в известен смисъл е бил емоционално потиснат. И ако в руския език картофът е аналог на беден и оскъден живот (срв. сидеть на одной картошке), в българския - да останеш на бобец и лучец, но не на хляб и лук - означава, че си много беден (говорещият се стреми да умаловажи този факт чрез умалителността) в свят, в който всички бъркат в една торба с хляб, ядат от една тенджера и дори от една паница (Хаджийски 1995, 311), в този свят няма място за умалителност, която да създава солидарност, тъй като тя му е вътрешно присъща. В този контекст умалителността придобива специфични концептуална маркираност на умаловажаване, но в никакъв случай не маркира солидарност, както би било в руския език.

Разгледаните дотук явления са скромна илюстрация на вижданията на авторката за отделни моменти от руския и българския менталитет, погледнати през призмата на езиковите факти.

ЛИТЕРАТУРА:

Аругюнова 1999: Н.Д.Аругюнова. Язык и мир человека. Москва, 1999

Васева 1975: И.Васева. Перевод русских уменьшительных на болгарский язык. В: Годишник на СУ. Факултет за славянски филологии 1974, т. 58, 1, София, 1975, 210-299

Вежбицка 1992: A.Wierzbicka. Semantics, culture and cognition. Universal human concepts in culture - specific configurations. New York: Oxford University Press, 1992

Голованивска 1997: М.К.Голованивская. Французский менталитет с точки зрения носителя русского языка. Москва, Диалог МГУ, 1997

Ишпекова 1995: Р.Ишпекова. Ролята на пола за формиране на идеализираните когнитивни модели за животни. В: Съпоставително езиковедие, 1995, № 2, 95-104

Легурска 1993: П.Легурска. Семантични процеси с редовна проява в рамките на предметната лексика. В: Съпоставително езиковедие, 1993, № 1, 18-24

Пенчева 1997: М.Пенчева. Човекът в езика. Езикът в човека. София, Университетско изд. "Св. Климент Охридски", 1997

Скляревска 1993: Г.Н.Скляревская. Метафора в системе языка. Санкт-Петербург, 1993

Сотиров 1981: В.Сотиров. Вещните конотации: навик или неизбежност. В: Философска мисъл, 1981, № 4, 87-88

Тръостерова 1999: Зд. Тръостерова. Некоторые особенности русского менталитета и их отражение в русском языке. В: Русский язык в национальной школе, 1999, № 4, 86-88

Фрумкина 1999: Р.М.Фрумкина. Культурная семантика в ракурсе эпистемологии. В: Известия АН РАН, серия литературы и языка, 1999, т. 58, № 1, с. 3-10

Хаджийски 1995: И.Хаджийски. Бит и душевност на нашия народ. С., Унив. изд-во "Св. Кл. Охридски", 1995

Хумболд 1859: В. фон Гумбольдт. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Спб, 1859

Публикувано: Доклад на Славистични четения 2000, СУ. В: Чуждоезиково обучение, 2000, 3, 3-9.